JAARGANG 1, NR. 3

PARMENTIER

TUBERCULOSE EN LITERATUUR

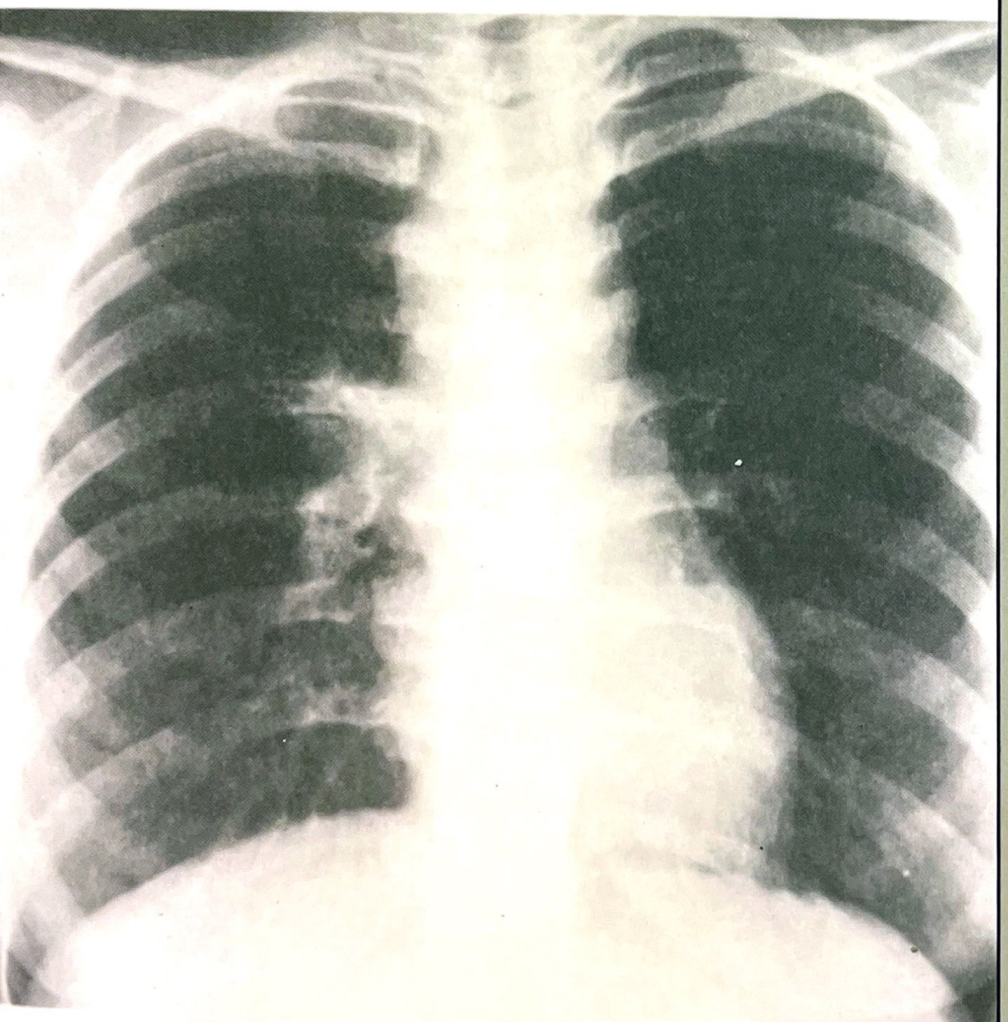

TUBERCULOSE EN:

C.O. JELLEMA

C. BUDDINGH'

LEO HERBERGHS

THOMAS MANN

F.B. HOTZ

PAUL VAN OSTAIJEN

NOP MAAS

JOHAN POLAK

THEO BEEMER

PARMENTIER

Parmentier is een uitgave van de Stichting Randschrift
Een jaargang telt vier nummers, waarvan één dubbelnummer
Parmentier nummer 3, jaargang 1, voorjaar 1990

Redactie: Kees van den Heuvel, Fokas Holthuis, Annelies van Hommelen,
Cees van der Pluijm, Anneke van der Putte, Han Rouwenhorst
Vaste medewerkers: Ares Koopman, Paul Sars

Met ingang van dit nummer zijn Kees van den Heuvel en Annelies van Hommelen tot de redactie toegetreden. Ciska Muller, die vanaf het begin deel heeft uitgemaakt van de redactie van *Randschrift* en daarna van *Parmentier* heeft de redactie verlaten. Voor haar grote inzet en waardevolle bijdragen zijn wij haar veel dank verschuldigd

Comité van aanbeveling: Adriaan van Dis, A.F.Th. van der Heijden,
Monika van Paemel, Drs. P (H.H. Polzer), Johan Polak

Omslagontwerp: Anna Ostrowska
Foto's omslag: *Leerboek der tuberculosebestrijding*, Den Haag 1984
Illustraties op blz. 12, 30 en 35 afkomstig uit F.N. Sickenga, *Korte Geschiedenis van de tuberculosebestrijding in Nederland 1900-1960.* De Haag 1980. Met dank aan KNCV
Grafische verzorging: H&R Grafisch Serviceburo, Purmerend

Bijdragen moeten getypt en in viervoud naar het redactie-adres gestuurd worden, met vermelding van naam en adres van de inzender
Alleen bijdragen voorzien van retourporto ontvangen een reactie

Redactie-adres: Antiquariaat Verzameld Werk, t.a.v. Han Rouwenhorst,
Van Welderenstraat 97, 6511 ME Nijmegen, telefoon 080-221639

Een abonnement kost *f*30,- per jaargang. Losse nummers *f*12,50
Maak het verschuldigde bedrag (voor losse nummers vermeerderd met *f*3,- verzendkosten) over op girorekening 5647814 ten name van J. van der Putte/Randschrift te Nijmegen, onder vermelding van het gewenste

Abonnementen worden stilzwijgend verlengd; opzegging kan slechts geschieden vóór toezending van het laatste nummer

ISBN 90 70415 08 9
ISSN 0924 - 1779
oplage 500 exemplaren

Vincent Hunink

TERING IN DE OUDHEID

*'Ik die hier in dit graf lig, voorbijganger, ben nog maar een kleine jongen. Wat ik allemaal heb geleden in mijn korte leven, daarbij zullen je de tranen in de ogen schieten, nu je deze grafsteen ziet. Toen de Horai mij met barensweeën van mijn moeder in het leven hadden gebracht, pakte mijn vader me met zijn beide handen blij van de grond op, waste het bloed van me af, deed me eigenhandig de luier aan, en bad tot de Goden... * dingen die niet mochten zijn. Want de Moirai hadden al meteen alles over mij beslist. Hij voedde me op, en liet me door mijn moeder verzorgen. Al gauw werd ik groter en bloeide ik uit, en ik werd door iedereen graag gezien. Maar na korte tijd trof me een slag van het lot, dat me vastnagelde met een akelige ziekte aan mijn testikels.*

Gelukkig kon mijn arme vader die nare ziekte van me genezen; hij dacht dat hij mijn leven door die genezing zou kunnen redden, maar toen kreeg ik een andere heel gemene ziekte, veel erger nog dan de eerste. Want vlak bij de tenen van mijn linkervoet begon mijn bot weg te teren. Toen hebben vrienden van mijn vader me geopereerd en dat bot, dat mijn ouders zoveel verdriet en onrust bezorgde, weggehaald, en zo werd ik evengoed weer beter, zoals ik eerst was. Maar het ongelukkig gesternte van mijn geboorte had hier nog niet genoeg aan, en het lot bracht me weer een andere ziekte, nu in de buik. Mijn ingewanden raakten opgezet en de rest teerde helemaal weg, totdat de handen van mijn moeder mijn ziel weghaalden van mijn botten. Dat heb ik geleden, vreemdeling, in mijn korte leven, en die afschuwelijke tering is het enige wat ik mijn ouders heb nagelaten. Zelf ben ik door een ellendig lot weggehaald, en ik heb drie zusters achtergelaten die nog ongetrouwd zijn.'

Leven in de 20ste eeuw is misschien niet gemakkelijk, maar uit deze grafinscriptie blijkt dat het in de oudheid ook niet altijd even rimpelloos verliep. De inscriptie is uit de derde eeuw voor Chr., en komt uit het gebied rond Smyrna, een Griekse stad aan de westkust van Klein-Azië, het huidige Izmir in Turkije.[1] De tekst is in dichtvorm, maar gelukkig lopen de verzen niet al te best. Juist door zo'n kreupele vorm lijkt een antiek grafschrift heel 'echt' en kan het direct overkomen. Maar los van de emotie en de charme kun je naar deze inscriptie ook met een medische blik kijken. De verschijnselen zijn in mijn lekenogen alleen maar 'heel ernstig', maar volgens een historicus van de geneeskunde[2] betreft het hier vermoedelijk verschijnselen van een algemene tuberculosis die uitmondde in urogenitale tuberculosis, tuberculeuse osteomyelitis en tuberculosis van de ingewanden. Voor het jonge slachtoffer zelf geldt hier wel in het bijzonder 'wat niet weet, wat niet deert', zou ik zo zeggen. Dit soort terloopse vermeldingen van 'tering'-achtige ziekten zijn op meer inscripties te vinden.[3] Ze geven heel duidelijk aan dat tering in de oudheid goed bekend was.[4]

Tering of tbc

Maar zijn het nu verschijnselen van tbc of van iets anders? De vroegste relevante plaats in de Griekse literatuur, in de *Odyssee* van Homerus, gebruikt slechts een vage term: 'Zoals wanneer voor kinderen zeer welkom lijkt het leven van hun vader, die ziek ligt en zware pijnen lijdt, lange tijd uitterend - een boze godheid heeft zich op hem gestort, maar tot hun vreugde bevrijden de goden hem van het kwaad -, zo geleek aan Odysseus het land en het bos iets zeer welkoms, en hij

zwom voort, begerig om voet aan wal te zetten.' (5, 394-9). Het woord dat hier gebruikt wordt, *tèkomenos*, keert terug in een andere passage (11, 200-1), waar sprake is van een *tèkedoon*, 'uittering'. Het meest gangbare woord bij de Grieken voor 'tering' is echter *phthisis*. Herodotus bijvoorbeeld gebruikt het (7, 88), evenals de vroegste Griekse medici, en het is sindsdien de normale term. De Romeinen namen het Griekse woord over, of spraken van *tabes*, of *tussis*, letterlijk respectievelijk 'wegtering' en 'hoest'. In de Griekse en Romeinse literatuur wordt er talloze malen over 'tering' gepraat. Maar ja, 'tering' of 'hoest', is dat synoniem voor tbc? Het ligt voor de hand dat het antieke begrip ruimer is, al was het maar omdat de ziekte tbc als zodanig pas in de 19de eeuw onderkend en benoemd werd. Bovendien kun je je afvragen of voor de gewone antieke mens 'onze' tbc wel was te onderscheiden van verwaarloosde longontsteking, pleuritis of kanker, om maar eens iets te noemen. Zelf zou ik, ondanks dat ik in de 20ste eeuw leef, normaal gesproken geen verschil tussen 'tuberkels', 'abcessen' en gewone gezwellen kunnen aangeven, dus in de oudheid zal dat zeker niet gangbaar geweest zijn.[5] Maar in de medische literatuur vanaf de vijfde eeuw voor Chr. zijn veel passages te vinden die er toch wel op duiden dat wat wij nu 'tbc' noemen danig huisgehouden heeft. Blijkbaar heeft het warme en droge Middellandse Zeeklimaat en het ontbreken van grootsteedse industrieën hierop weinig positieve invloed gehad.

Fluimen op het vuur

De grondlegger van de medische wetenschap, Hippokrates (vijfde eeuw voor Chr.) heeft al uitvoerig over 'tering' geschreven. In zijn werk *Over de ziekten* (*De Morbis*) is in boek 1 en 2 een uitvoerige beschrijving van allerlei soorten *phthisis* en de behandeling ervan te vinden. Ook andere beroemde Griekse wetenschappers hebben erover geschreven.[6] In beknopte vorm is de antieke kennis op dit gebied te vinden in het werk van de Romeinse schrijver Celsus, die rond 30 na Chr. een soort encyclopedie schreef. Hierin was voor de medische wetenschap volop plaats ingeruimd. Het feit dat hij geen arts van beroep was, is er misschien debet aan dat zijn werk zeer lang vergeten is, en pas in de Renaissance weer ontdekt werd. Omdat hij zo mooi Latijn schrijft en omdat hij tegenwoordig niet zelden hoger wordt aangeslagen dan andere antieke medische schrijvers, en zijn analyse niet wezenlijk afwijkt van die van Hippokrates[7], wil ik hier in het kort weergeven wat hij over de ziekte vertelt.

Celsus onderscheidt drie typen *tabes*, waarvan de derde, die gelijkstaat aan de Griekse *phthisis*, zonder meer de ergste is: 'Meestal begint die in het hoofd en gaat vandaar over op de longen, waar vervolgens verzwering optreedt. Hierdoor wordt een lichte koorts veroorzaakt, die verdwijnt maar ook weer terugkomt. De patiënt moet aanhoudend hoesten, en geeft etter of soms zelfs wat bloed op. Als de fluimen op het vuur gezet worden verspreiden ze een vieze geur' (*Med.* 3, 22, 3).

Antieke medici hielden zich gewoonlijk niet bezig met wetenschappelijk onderzoek. Hulpmiddelen zoals de microscoop waren er nog niet, en men sneed in het algemeen ook geen lijken open om de menselijke anatomie in kaart te brengen. Begrippen als 'virusinfectie' waren nog niet gevormd. Van oudsher was de praktijk van artsen vooral gericht op het doeltreffend bestrijden van ziekten via de uiterlijke verschijningsvormen, en veel minder op het vormen of in praktijk brengen van theorieën. Daardoor lag het accent op door ervaring beproefde bestrijdingsmiddelen. Celsus zegt er dit van: 'Als de krachten van de zieke het toestaan, is vooral een lange zeereis en een verandering van klimaat heilzaam, met name als men naar een klimaat met dikkere lucht gaat. Daarom kan men vanuit Italië het beste naar Alexandrië varen. Over het algemeen moet het lichaam dit in het begin van de ziekte kunnen verdragen, omdat de ziekte meestal voorkomt in de sterkste leeftijdsgroep, van 18 tot 35 jaar. Maar als zwakte dit verhindert, dan is het nog het beste om een niet al te lange tocht per schip te maken. Als een zeereis helemaal onmogelijk is, dan moet het lichaam van de zieke in een draagstoel of op een andere manier bewogen worden. Verder moet de zieke zich onthouden van zaken, en van alles waarover hij zich druk zou kunnen maken, en hij moet veel slapen. Men moet oppassen voor slijmontwikkeling, zodat wat door goede zorg verbeterd is, niet weer verslechtert. Ook moet indigestie vermeden worden, alsmede zon en kou. De mond moet bedekt worden, de keel met een doek ingewikkeld, en hoest moet met de normale middelen weggehaald worden. En zolang er koorts optreedt, moet die nu eens door vasten, dan weer door een dieet bestreden worden, waarbij dan ook water moet worden gedronken. Ook melk, die bij hoofdpijn, acute koorts, dorst als gevolg van koorts, opgezwollen borst, galachtige urine of bloedingen de uitwerking heeft van een gif, kan bij *phthisis*, net als bij alle andere langdurige en slecht te genezen koortsen, gerust gegeven worden. Als er nog geen koorts is, of geen koorts meer, kan er overgegaan worden tot matige oefeningen, vooral wandelingen, en lichte massages. Warme baden zijn verkeerd' (3, 22, 8-10). Ook diarree of braken kan maar beter vermeden worden. Maar dat is nog niet alles wat Celsus in petto heeft: hij biedt een breed scala aan akelig gezonde groenten en opwekkende dranken, en als dat ook niet helpt, dan kan de arts eventueel met een gloeiende ijzeren staaf zweren veroorzaken onder de kin, op de keel, bij de borsten, en onder de schouderbladen. In later tijden komen we frisse zeewind, wandelen en verse groenten nog geregeld tegen als het over tbc gaat, maar het adagium 'zachte heelmeesters maken stinkende wonden' is in de 20ste eeuw niet meer zo rigoureus in praktijk gebracht, vermoed ik, al weet ik niet wat er in de consultatiebureaus en de sanatoria allemaal gebeurde. Het ergste heeft Celsus voor het laatst bewaard: *diu abstinere a vino, balneo, venere*: 'langdurig zich onthouden van wijn, baden en seks' (3, 22, 14).

Schwindsuchtskandidat

Sommige dingen uit het betoog van Celsus vinden we op een andere manier terug in het werk van de filosoof Seneca (4 voor Chr. - 65 na Chr.). Tering was in de oudheid nu niet direct een filosofisch onderwerp, maar er zijn aanwijzingen dat Seneca zelf ofwel aan een soort tering leed, ofwel die ziekte onder de leden had. In elk geval ging in de oudheid het verhaal dat keizer Caligula hem in 39 na Chr. ter dood wilde brengen, maar op het laatste moment van dat snode plan afzag omdat Seneca naar zeggen van één van de concubinen des keizers 'aan de tering leed en binnen afzienbare tijd zou sterven.'[8] Zo heb je nog eens wat aan je ziekte. Caligula werd zelf vermoord in 41 na Chr. en kreeg bovendien ongelijk: Seneca is nog zo'n 25 jaar doorgesukkeld, totdat keizer Nero hem in 65 tot zelfmoord dwong. In zijn *Brieven aan Lucilius*, een soort populair-filosofische essays, maakt Seneca vele toespelingen op zijn belabberde gezondheid. Zo schrijft hij in een brief: 'Je hebt dikwijls last van verkoudheid en lichte koorts, waarmee langdurige en chronisch geworden verkoudheid dikwijls gepaard gaat; ik leef te meer met je mee omdat ik dit soort van ziekte uit ervaring ken. In het begin maakte ik mij daar helemaal geen zorgen over; mijn jeugd kon dat ongemak nog dragen en een verwaande houding tegenover ziekten aannemen. Maar later ging ik er onder-

door en het kwam zelfs zo ver dat ik bijna de verkoudheid zelf werd en tot op het bot vermagerde. Dikwijls kreeg ik de inval een einde aan mijn leven te maken, maar de hoge leeftijd van mijn lieve vader weerhield mij. Want ik dacht er niet aan of ik wel sterk genoeg was om te sterven, maar of hij wel sterk genoeg was om het gemis van mij te kunnen dragen. Daarom heb ik mij zelf opdracht gegeven in leven te blijven; want soms is het ook een daad van moed in leven te blijven.' (*Ep.* 78, 1-2).[9]

Het is niet helemaal duidelijk wat Seneca nu precies had. Zelf suggereert hij ergens astma, overigens zonder die naam te noemen (*Ep.* 54, 1)[10], en vaker nog heeft hij het over plotselinge aanvallen van koorts of 'ziekte' (*Ep.* 65, 1; 104, 1), om van toevallige zeeziekten nog maar te zwijgen (*Ep.* 53, 3).[11] Van dat laatste had onze filosoof gelukkig niet al te veel last, want hij spreekt herhaaldelijk over reisjes per schip, koets of draagstoel die hij voor zijn gezondheid maakte (*Ep.* 15, 6; 55, 1-2; 84, 1-2), onder het motto: 'omdat mijn studielust ertoe leidt dat ik lui word en mijn fysieke conditie verwaarloos, krijg ik door de inspanning van anderen op die manier toch wat beweging.' En de ziel vaart daar ook wel bij, want onderweg kun je gewoon blijven lezen (*Ep.* 84, 1). In de laatste opmerking verraadt de filosoof en betweter Seneca zich natuurlijk al aardig. Daarop kom ik later nog terug.

Krijg de tering!

Maar voordat we naar de hogere regionen van poëzie en filosofie opstijgen, nemen we eerst nog een 'bad in de massa'.

Inscripties, medische beschrijvingen als van Celsus, en de vele terloopse vermeldingen bij Seneca en andere schrijvers, waar van tering gewag gemaakt wordt, geven aan dat de ziekte veel moet zijn voorgekomen.[12] Men was zich ook bewust van de besmettelijkheid[13], en van de grote kans op een fatale afloop van de ziekte. Het is dan ook wat vreemd om te constateren dat we maar weinig aanwijzingen hebben voor 'stigmatisering' door tering. Daarbij moet natuurlijk wel bedacht worden dat we geen equivalent van kranten, tijdschriften, enquêtes en ingezonden brieven uit de oudheid over hebben. Als van de jaren tachtig alleen de romans uit de Boekentoptien bewaard blijven, zul je daar ook niet echt uit kunnen opmaken wat 'the man in the street' over aids denkt. In de bewaard gebleven antieke bronnen wordt de ziekte in elk geval niet gezien als straf voor bijvoorbeeld een zondig seksueel leven.[14] Zo zijn vloeken en scheldwoorden met tering, in het Nederlands zo rijk vertegenwoordigd, in het Grieks en Latijn dan ook met een lantarentje te zoeken. Maar bij de komediedichters, bron van het volle leven in de oudheid, is toch nog wel iets te vinden.

De Griekse dichter Aristophanes (vijfde eeuw voor Chr.) laat in zijn komedie *Ecclèsiazousai*[15], waarin de Atheense vrouwen de macht overnemen, een jonge en een oude vrouw prettig met elkaar ruziën. Daarbij wordt de oude vrouw uitgemaakt voor een *phthinulla* (*Eccl.* 935). Dit ongetwijfeld beledigend bedoelde verkleinwoord betekent zoveel als 'mager scharminkeltje', 'stuk vel over been'. Het specifieke 'teringlijdster' is hier waarschijnlijk niet een juiste weergave van het Grieks. In een laat-Grieks lexicon staat nog het verder onbekende synoniem *phthisa*, en in diverse stukken van Aristophanes worden mannen en vrouwen uitgemaakt voor *sapros* respectievelijk *sapra*, 'rot'.

Bij de Romeinse komediedichter Plautus (derde/tweede eeuw voor Chr.) staat een meer medisch getinte belediging: in de *Rudens* wenst een van de personages een ander toe: *pulmoneum edepol nimis velim vomitum vomas* (*Rudens*, 511), iets als 'van mij kun je je longen eruit spugen' of kortweg 'krijg de tering'. En in een los fragment wordt een mens als geheel vergeleken met ziekten: *is mihi erat bilis, aqua intercus, querquera tussis* 'hij was voor mij gal, waterzucht en koude-rillingenhoest' (*Frivolaria*, fragm. II).

Met een beetje goede wil kan ook een tekst van de dichter Lucretius (eerste eeuw voor Chr.) uit het leerdicht *De rerum natura* hierbij gerekend worden. In een passage in het vierde boek behandelt deze het thema 'liefde maakt blind'. Allerlei gebreken in vrouwen die door dwaze verliefde minnaars worden vergoelijkt, of domweg ontkend, komen aan bod. Zo is (4, 1167) in de ogen van zo'n minnaar: *rhadine verost iam mortua tussi* '"broos" de vrouw die zo ongeveer dood is van het hoesten'.

Bij de epigrammendichter Martialis (eerste eeuw na Chr.) is 'hoesten' vaak een veelzeggend teken van een naderend einde, dat door erfenisjagers met belangstelling tegemoet wordt gezien. *Phthisicus* komt bij Martialis een keer voor als attribuut van een *cinaedus* (11, 21, 7): '(zo losjes als) een armband bij een teringachtige nicht van de arm afglijdt...'. Een grapje waar we niet te veel achter moeten zoeken.

De oogst aan verwensingen is schaars, en ook niet echt specifiek 'tbc'-achtig. In plaats van stigmatiseringen lijkt het meer om algemene verwensingen te gaan. Misschien dat een wat meer berustende houding ten aanzien van ziekte hier mede de oorzaak van is, maar dat is moeilijk te bewijzen.

Waarheen, waarvoor

Eerder heb ik enkele citaten uit de brieven van Seneca gegeven waaruit iets over zijn eigen gezondheid is op te maken. Maar als goed filosoof beschouwt Seneca ziekte meestal slechts als een opstapje naar een algemene morele beschouwing. Op de twee plaatsen waar hij tering bij de Griekse naam *phthisis* noemt, is de context er een van zoeken naar zingeving. In een typerende passage vergelijkt hij de door de Stoici afgekeurde emoties met ziekten: 'Aandoeningen zijn afkeurenswaardige beroeringen van de geest, plotseling opkomend en gepaard gaande met opwinding, die als ze veelvuldig voorkomen en niet in de gaten gehouden worden, een ziekte veroorzaken, zoals één lichte verkoudheid die niet te lang duurt, hoest veroorzaakt maar, als zij aanhoudt en zich vastzet, tering.' (*Ep.* 75, 12). Elders figureert de ziekte in een reeks van ellendige dingen die de Fortuin in een mensenleven kan aanrichten: 'Ziekte overvalt mensen die uiterst matig leven, tering sloopt de sterksten.' (*Ep.* 91, 5). In brief 78, waar ik al uit citeerde, is het autobiografische feit alleen maar inleiding tot een lang betoog over hoe men moet omgaan met ziekte in het algemeen. Weer een ander soort betekenis krijgt de tering in *Ep.* 95, 16. Weeldezucht en luxe eetgewoonten, kortom het verval der zeden, hebben volgens Seneca rechtstreeks geleid tot bepaalde ziekten: 'Vandaar die bleke kleur, het beven van ledematen die van wijn doordrenkt zijn, en die vermagering die erger is bij iemand met digestieproblemen dan bij iemand die honger lijdt. Vandaar ook die onzekere, wankelende manier van lopen als van iemand die altijd dronken is, die vlekken overal op de huid en die gezwollen buik die er maar niet aan kan wennen meer te moeten opnemen dan zij kan bevatten; vandaar die galaanvallen en die vale kleur op het gezicht, tering (*tabes*) en verrotting van binnen, dorre vingers met stijve kootjes, waarin de spieren lam en gevoelloos worden, versuffing of siddering in ledematen die zonder onderbreking overprikkeld worden. Moet ik ook nog iets zeggen van duizelingen in het hoofd? Of van de folterende pijn aan ogen en oren, de stekende hoofdpijn die de hersens laat gloeien, de inwendige ontstekingen aan al onze uitgangen? En over de talloze soorten van koorts, die soms plotseling woeden, soms als een langzaam werkend vergif binnensluipen en soms ons over-

vallen met rillingen en een huivering over al onze ledematen? Waarom zou ik al die andere talloze ziekten opnoemen, waarmee de overdaad gestraft wordt?' (16-18). Hier vinden we, bij wijze van uitzondering, iets dat enigszins lijkt op een 'stigmatiserend' stempel. Het is wel niet de vinger Gods die zich hier kenbaar maakt, en over seks gaat het ook niet, maar er is wel sprake van schuld.

Verterende hartstochten

In een wat ruimere zin krijgen veel enge ziekten en gebreken nogal eens een betekenis doordat ze metaforisch gebruikt worden. Tbc, kanker en aids zijn hiervan bekende voorbeelden.[16] In antieke teksten gebeurt het vooral met een aandoening als blindheid. Bekend is het verhaal van Oidipous: na zijn figuurlijke verblinding verblindt hij zichzelf in de letterlijke zin, en in Sophocles' tragedie *Koning Oedipous* vormt deze dubbele 'blindheid' een ware rode draad in het stuk. Maar ook tering sprak tot de verbeelding van de antieke schrijvers. 'Geen tering vreet zo aan een mens als de liefde', dat is, vrij vertaald, de clou van een verhaal bij Philostratus (derde eeuw na Chr.) (*Vita Apoll.* 1, 36), en bij Menander (derde eeuw voor Chr.) wordt van iemand gezegd dat hij wegteert van jaloezie (*Fragm.* 540, 7). Ovidius stelt dit proces zelfs heel aanschouwelijk voor: *Invidia*, de godin Afgunst, verspreidt zich in een passage in de *Metamorfosen* (2, 787-832) als een zwart gif in de borst van Aglauros. Deze vrouw teert vervolgens letterlijk weg, compleet met ademhalingsmoeilijkheden en gewrichtsverstijving, tot de dood erop volgt. Jaloezie en liefde dus, twee hartstochten waarvan we vandaag de dag nog steeds kunnen zeggen dat ze soms 'verterend' zijn.[17]

Wat vrolijker gaat het eraan toe in het *Satyricon* van Petronius (eerste eeuw na Chr.), waar tijdens een groot banket één van de gasten een verzoek om te dansen en te zingen afweert omdat hij aan jicht lijdt, en daaraan toevoegt: 'Trouwens, vroeger heb ik mijn eigen zowat de tering gezongen' (*cantando paene tisicus factus sum*; c. 64).[18] Elders (c. 42) heet het overigens *antiquus amor cancer est*: 'ouwe liefde is een kanker'. In een andere bron is het spreekwoord *ubi uber ibi tuber* overgeleverd[19], 'waar weelde is, komt overmoed', ofwel 'elke medaille heeft zijn keerzijde'.

Het is geweldig jammer dat we niet meer werk als dat van Petronius over hebben. Er moeten zeker meer van dit soort volkse uitdrukkingen geweest zijn, die in de officiële literatuur niet 'salonfähig' werden geacht. Ze zijn dus, evenals hun sprekers, grotendeels door de tijd verteerd.

Noten:

1. G. Kaibel, *Epigrammata Graeca*, Berlijn 1878, nr. 314.
2. Bruno Meinecke, 'Consumption (Tuberculosis) in Classical Antiquity', in: *Annals of Medical History* 9, 1927, 379-402, m.n. 386.
3. O.a.: *Corpus Inscriptionum Graecarum* 4, nr. 952, 69 e.v. en nr. 954; G. Kaibel, *op. cit.* nr. 471.
4. Over tering in de oudheid zie voorts: Mirko D. Grmek [sic], *Les maladies à l'aube de la civilisation occidentale*, Paris 1983, 261-291: 'Une grande tueuse: la tuberculose'; Esmond R. Long, *A history of pathology*, New York 1965; Dan Morse, 'Tuberculosis', in: Don Brothwell, A.T. Sandison, *Diseases in antiquity*, Springfield 1967, 249-271; Michel Oury, 'Geschichte der Tuberkulose', in: *Illustrierte Geschichte der Medizin* (Sournia, Poulet, Martiny), Deutsche Bearbeitung, Salzburg 1980, 8, 2827-2847; Henry E. Sigerist, *A history of medicine* II, New York 1961. Over Griekse geneeskunst in het algemeen: E.D. Phillips, *Greek medicine*, [London] 1973.
5. Om het nog ingewikkelder te maken: het latijnse woord *tuberculum* betekent 'zwellinkje'. In die zin, en dus niet in de moderne specifieke zin van 'tuberkel', wordt het door Romeinse auteurs gebruikt. Je kunt dus niet zonder meer beweren dat ze 'tuberculosis' kenden, wanneer ze het woord *tuberculum* gebruikten. Zie: Pieter Jan Kuijer, *De ontwikkeling van het begrip Tuberkel*, Amsterdam 1948, m.n. 22-23; H. Sandra, *Nederlandse Phthisiologie*, Assen 1948, m.n. 129-133.
6. Ik noem de verloren gegane monografie van Democritus *Over koorts en over patiënten die door ziekte hoesten*, vermeld bij Diogenes Laertius (IX, 49); diverse passages in het *Corpus Hippocraticum*; en Aristoteles (vierde eeuw voor Chr.), *Problemata* 7,8. In het werk van de arts Galenos zijn overal verspreid opmerkingen over 'tering' te vinden (Meinecke, *op. cit.*, 389-392 geeft een aardige bloemlezing).
7. Aldus Kuijer, *op. cit.*, 24.
8. Cassius Dio 59, 19.
9. Vertaling uit: Seneca, *Brieven aan Lucilius*, vertaald, ingeleid en van aantekeningen voorzien door Cornelis Verhoeven, Baarn (Ambo) 1980. Ook de andere passages uit Seneca worden uit deze vertaling geciteerd.
10. Dat Seneca daar de naam niet uitspreekt berust niet op een taboe, zoals wij het kunnen hebben over 'de gevreesde ziekte' of 'K.', maar op een taalkundige kwestie. Seneca weigert het normale Griekse woord te gebruiken, maar gebruikt hier enigszins geforceerd een Latijns woord, *suspirium*, in een afwijkende betekenis.
11. In deze brief is verderop in meer algemene zin nog sprake van koorts, jicht en krankzinnigheid.
12. Meinecke, *op. cit.* 399 spreekt zelfs van 'one of the most common diseases of Classical Antiquity'.
13. In een rede van de hand van Isokrates (vierde eeuw voor Chr.), de *Aegineticus*, verdedigt zich de spreker, een aangenomen zoon van een aan tering overleden man, tegen claims van de familie op de erfenis. Hij immers, betoogt hij, heeft de man tot het einde toe verzorgd, terwijl de naaste verwanten de zieke in de steek lieten. 'Het liep er bij mij op uit dat alle vrienden die me bezochten zeiden dat ze bang waren dat ik ook dood zou gaan, en ze raadden me aan om op te passen. Want, zeiden ze, de meeste mensen die deze ziekte behandelen, gaan er zelf ook aan te gronde. Ik antwoordde hen dat ik veel liever zou sterven dan toezien hoe hij bij gebrek aan hulp voortijdig zou sterven.' (c. 29).
14. Een uitzondering vormt een passage bij Seneca die verderop aan de orde komt.
15. Nederlandse uitgave: Aristophanes, *De vrouwen aan de macht*, bewerkt door Hein van Dolen en Henk van Gessel, 's-Gravenhage; Nijhoff, 1981.
16. Zie Susan Sontag, *Illness as Metaphor*, New York 1978. Zij behandelt de bonte waaier van metaforen in het spreken over tbc in de 19de eeuw, en kanker in de 20ste eeuw, maar besteedt aan de oudheid geen aandacht, enkele terloopse en schromelijk onvolledige opmerkingen daargelaten (p.39; 40; 43). In 1988 is van haar hand een soortgelijk boek over aids uitgekomen.
17. Ook het algemene Latijnse woord voor ziekte, *morbus*, wordt veelvuldig door dichters gebruikt om 'liefde' aan te duiden: bijvoorbeeld Catullus 76,25; Ovidius *Remedia amoris* 81. Zo kan ook *tabescere* worden gebruikt in de zin 'van liefde wegkwijnen', zoals bij Propertius 1, 15, 20. Andere hartstochten kunnen ook met tering vergeleken worden. In Petronius, *Satyricon*, 119, 54-55 is het de jacht naar winst die bij burgers 'als een *tabes* zich ongemerkt in hun ruggemerg nestelt en binnen het lichaam huishoudt en tekeer gaat als een dolle hond.'
18. *Tisicus* is een ongebruikelijke vorm van *phthisicus*. Waarschijnlijk laat Petronius zijn figurant hier plat praten.
19. Het spreekwoord is vermeld in A. Otto, *Die Sprichwörter und sprichwörtlichen Redensarten der Römer*, Leipzig 1890, 389, en komt voor in Apuleius, *Florida* 18, 11.